
Položaj nacionalnih i vjerskih manjina u Bosni i Hercegovini

SLAVO KUKIĆ*

Sažetak

Autor analizira rezultate empirijskog istraživanja "Položaj nacionalnih i vjerskih manjina u Bosni i Hercegovini". Istraživanje je pokazalo da se u svoje pred-ratne domove najsporije vraćaju građani srpske nacionalnosti. Spremnost na povratak iskazuje preko sedamdeset posto građana BiH. Što se tiče ljudskih prava, preko polovice stanovništva smatra da su u BiH ugrožena temeljna ljudska prava. Autor smatra da je rat doveo do velikih demografskih pokreta stanovništva te je utjecao na radikalno pogoršanje temeljnih građanskih i ljudskih prava. U rezultatima istraživanja autor nalazi razloge za optimizam. Naime, istraživanje je pokazalo da je zanemarivo mali broj onih koji BiH ne prihvaćaju kao zajedničku državu.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, država, etnička prava, građanska prava, migracije, nacionalne manjine, rat

1. Uvod

Jedna od izravnih posljedica ratne kataklizme migracijsko je pomicanje stanovništva. Istraživanja provedena u BiH zadnjih godina dosta zorno svjedoče da je približno polovica ukupnog stanovništva BiH zbog rata bila prisiljena napustiti mjesto svoga stalnog boravka, svoju kuću ili stan na kojem su imali stanarsko pravo i otisnuti se u različitim pravcima i u različite dijelove svijeta. Ako im sigurnost nije bila ugrožena najradije su se, prema svim provedenim istraživanjima, pomicali u neko od naselja na prostoru iste općine, preseljujući, dakle, iz jednog dijela općine u drugi. No, ako je elementarna sigurnost bila dovedena u pitanje, onda, nerijetko, nisu zazirali ni od mnogo udaljenijih destinacija pomičući se u druge općine na prostoru istog entiteta, na prostore drugog entiteta, te prema trećim zemljama.

Neposredna posljedica te činjenice su i velike promjene u nacionalnoj strukturi stanovništva. To su u potpunosti potvrdili i podatci svih dosad provedenih istraživanja. Intenzitet promjene nacionalne strukture je, prema njima, nešto jači na prostoru Republike Srpske od onoga koji se može identificirati u Federaciji BiH.¹

* *Slavo Kukić*, redovni profesor sociologije na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru.

¹ Prema istraživanju kojeg je za potrebe Centra za zaštitu prava manjina i Asocijacije nezavisnih intelektualaca "Krug 99" iz Sarajeva, koncem 1998. godine proveo istraživački tim na čelu s prof. dr. Slavom

Ali, jedna od neposrednih, a veoma relevantnih, posljedica navedene ratne kataklizme je položaj manjinskih etničkih grupa. Pri tome mislimo na dvije, po nama jednako značajne dimenzije problema. Prva se tiče položaja pripadnika triju konstitutivnih naroda, dakle pripadnika Hrvata, Srba i Bošnjaka, u dijelovima BiH u kojima oni čine manjinski dio stanovništva. Razlog tome je u činjenici da su oni ratnim vihorom dovedeni u poziciju koja je, posve izvjesno, i teorijski i empirijski originalna. Preambulom Daytonskog ustava se, naime, Bošnjaci, Hrvati i Srbi određuju kao konstitutivni narodi u BiH. Ustavima entiteta je, na žalost, konstitutivnost bila reducirana na razinu entiteta. Ta je činjenica svaki od triju naroda dijelila na dvije zasebne skupine – većinsku, koja živi na području entiteta u kojem uživa poziciju konstituenta i manjinsku, koja živi na području drugog entiteta i kojoj je to ustavno pravo, koje joj pripada Daytonskim ustavom, uskraćeno. Ta skupina unutar svakog naroda, drugim riječima, nije imala ni onu razinu ustavne zaštite koja je osigurana tradicionalnim nacionalnim manjinama. Sva istraživanja, provedena nakon 1996. godine, pokazuju da su ti dijelovi triju konstitutivnih naroda živjeli u ambijentu koji je svojevrsna rijetkost. Zahvaljujući tome, primjerice, Hrvati i Bošnjaci u Republici Srpskoj, ali i Srbi u Federaciji BiH, živjeli su u statusu koji je bio nezavidniji od onog, kojeg imaju tradicionalne manjine. Jednostavno, nisu se mogli pozvati niti na kakvu ustavno-pravnu zaštitu.

Odlukama Ustavnog suda BiH, kojima se ustavi entiteta u tom dijelu proglašavaju neusklađenima s Ustavom BiH, i kojom se konstitutivnost proširuje na prostor čitave države, uklonjena je ustavno-pravna prepreka nejednakopravnosti. No, u vezi s položajem pripadnika triju konstitutivnih naroda nije relevantna samo ustavno-pravna, dakle ustavna pozicija koju oni imaju. Isto toliko, možda čak i više, pozornost zaslužuje i njihov stvarni položaj u dijelovima države u kojima čine manjinu stanovništva. Iako nema nikakvih ustavno-pravnih ograničenja, Hrvati su cijelo poslijeratno vrijeme živjeli u jako nezavidnom položaju u dijelovima Federacije u kojima većinu stanovništva čine Bošnjaci. Ali, vrijedi, dakako, i obratno.

I jedna i druga činjenica značajne su i zbog još jednog razloga. Nacionalna se pripadnost u BiH, barem kada su u pitanju pripadnici triju konstitutivnih naroda, značajno isprepleće i s vjerskom pripadnošću. Izuzme li se onaj dio stanovništva koji se religijski ne svrstava, Srbi se, gotovo potpuno, izjašnjavaju kao pravoslavci, Hrvati kao katolici, a Bošnjaci kao muslimani. Ovo preklapanje nacionalnog i religijskog značajno je zbog još jednog tipa nejednakopravnosti i diskriminacije – onoga s religijskim predznakom. Da taj tip nejednakopravnosti nije nimalo bezvrijedan pokazuju također istraživanja, realizirana u zadnjih nekoliko godina.

Neravnopravnost se može identificirati u različitim oblastima. Ali, u različitim se oblastima može identificirati i kršenje temeljnih ljudskih prava i sloboda pripadnika naroda koji na jednom prostoru čine manjinu stanovništva. Do sada provedena istraživanja pokazuju, primjerice, da su školski sustavi izgrađeni tako da privilegiraju nacionalnu skupinu koja je na prostoru tog školskog sustava većinska.

Kukićem, svega 12% stanovnika RS mislilo je da u njihovom tadašnjem mjestu stanovanja nije došlo do promjene u nacionalnoj strukturi stanovništva. U Federaciji BiH takvo mišljenje iskazalo je 18,7% građana.

Druga dimenzija problema tiče se položaja tradicionalno shvaćenih nacionalnih manjina. Rat je i njih doveo u položaj koji je nezavidniji od onog iz predratnog vremena. Drugim riječima, i manjinske etničke grupe dodatno plaćaju danak ratnoj kataklizmi. Na to upućuje, ponajprije, slaganje građana BiH s činjenicom da je jedna od bitnih posljedica rata u BiH i to da su sve manjinske etničke grupe u lošijem položaju danas negoli prije rata. I ne samo to. Među građanima BiH, prema svim dosad provedenim istraživanjima, postoji suglasje o tome da su u našoj zemlji nakon rata ugrožena nacionalna i građanska prava nacionalnih manjina. Zamjećuje se posebno loš položaj nekih nacionalnih manjina: Ukrajinaca, Roma, Albanaca, Židova, Crnogoraca, Makedonaca, Slovenaca i Slovaka.

U prilog tezi o nezavidnom položaju nacionalnih manjina najupečatljivije govore pokazatelji o položaju romske populacije², prema podacima jedne od najbrojnijih etničkih skupina u BiH. Položaj romske manjine je, po mnogim ocjenama, jedan od najnezahvalnijih u suvremenom svijetu. U BiH je taj položaj, zbog povijesnog usuda bosanskohercegovačke države i društva, u zadnjih deset godina još nezavidniji. Naime, vladajuće su nacionalne političke partije, od samog dolaska na vlast pa sve do danas, držeći sebe tumačem i zastupnikom interesa “svoga” naroda, svu svoju pozornost i praktičnu djelatnost usmjerile prema ostvarenju upravo tih interesa. U takvoj su situaciji pripadnici nacionalnih manjina uopće, a po našem uvjerenju Romi osobito, potpuno gurnuti na marginu društvenog interesa.

S druge strane, rat je, sam po sebi, i izvan prezentiranih pojavnosti, utjecao na vrlo snažno raseljavanje romskog stanovništva, neovisno o tome je li ono uvjetovano progona, kojima su Romi bili izloženi, prisiljenošću na izbjeglištvo kako bi se spašavala fizička egzistencija ili nekim drugim razlozima. Ti su različiti faktori danas stanje ove etničke manjine učinili alarmantnim. Prije rata je, primjerice, na prostoru današnje Republike Srpske živjelo više Roma nego na području današnje Federacije BiH. Danas ih u Republici Srpskoj, međutim, ne živi niti tisuću. O razmjerno većoj koncentraciji romskog stanovništva u Republici Srpskoj danas se može govoriti jedino na prostoru općine Bjeljina, dok se u svim ostalim njihovim predratnim prebivalištima na prostoru ovog entiteta može govoriti o pojedinačnim slučajevima ostanka u vrijeme rata. Ni na prostoru Federacije BiH, iako je u njoj stanje, općenito gledano, značajno bolje, Romi, na žalost, nisu izbjegli sudbini statusa izbjeglih ili raseljenih osoba.

Promatra li se, međutim, položaj ove etničke grupe, a on nije puno bolji ni kod ostalih manjinskih grupacija, on je, općenito gledano, alarmirajući. Ne mislimo, pri tome, samo na socioekonomski položaj romske populacije. Naprotiv, njezin se nezavidan položaj manifestira i u drugim segmentima življenja. Postojeći školski sustavi u BiH, primjerice, ne ostavljaju nikakvog prostora za mogućnost jezičnog i kulturnog očitovanja nacionalnih manjina. Naprotiv, svi pedagoški i drugi zahtjevi u tim su sustavima reducirani na potrebu svoje nacije, svoje kulture, svoje povijesti i tako redom. U tom kontekstu realna je i opasnost od mogućnosti potiranja romskog jezika, romske kulture i povijesti, romskog identiteta u svim oblicima njegova očitovanja.

² Istraživanje o položaju romske manjine u BiH, a za potrebe Centra za zaštitu prava manjina iz Sarajeva, proveo je 1999. godine prof. dr. Slavo Kukić. O tome vidjeti u: *Položaj Roma u Bosni i Hercegovini*, Centar za zaštitu prava manjina, Sarajevo, 1999.

No, provedena istraživanja upućuju i na različite druge oblike ugrožavanja građanskih i nacionalnih prava Roma u BiH. Pozornost, primjerice, zavrjeđuju problemi romskog stanovništva u komunikaciji s različitim državnim službama, ali i neugodnosti s policijom, koje su u zadnjih nekoliko godina još izraženije. Na koncu, određene su neugodnosti Romi, zbog svoga podrijetla, doživljavali i u školama i drugim nastavnim institucijama.

Ali, u prilog navedenoj tezi idu i druga iskustva pripadnika romske manjine. Prema provedenim istraživanjima, primjerice, zabrinjavajući su slučajevi izloženosti Roma uvredama ili drugim oblicima zastrašivanja od strane njihovih susjeda ne-Roma. Postojeći podatak da je takvim iskustvom opterećeno preko 30% romske populacije više je nego upozoravajući.³

Provedena istraživanja, dakle, pokazuju da stvarnost BiH određuje, među inim, i intenzivno kršenje nacionalnih i građanskih prava pripadnika nacionalnih manjina. Ali, provedena istraživanja upućuju i na dominirajuće uvjerenje o razlozima zbog kojih su navedena kršenja tako učestala. Najraširenije je uvjerenje građana BiH da uzroke današnje ugroženosti osnovnih nacionalnih i građanskih prava pripadnika nacionalnih manjina u BiH treba tražiti u ekstremnom nacionalističkom ponašanju vladajućih struktura. Drugim riječima, građani su sve manje skloni za uzrocima takve ugroženosti tragati u takozvanoj nacionalnoj homogenizaciji stanovništva. Ali, istraživanja upućuju i na zaključak kako dio uzroka ugroženosti osnovnih nacionalnih i građanskih prava pripadnika nacionalnih manjina u BiH treba tražiti i u rješenjima Daytonskog ustava i ustavima entiteta jer nisu izgradili sustav zaštite pripadnika nacionalnih manjina, i to najmanje zbog dvaju razloga: prvo, jer ustavnim rješenjima ne jamče u dovoljnoj mjeri temeljna ljudska i građanska prava svojim građanima, i drugo, jer tim istim rješenjima u dovoljnoj mjeri ne štite i prava manjinskih etničkih grupa, dakle pripadnika nacionalnih manjina.

Sve to, ali i neki drugi elementi, bili su razlogom još jednom istraživanju, kojim bi se položaj nacionalnih i vjerskih manjina u BiH dodatno rasvijetlio. Različiti razlozi, u čiji sadržaj ne kanimo ulaziti, prisilili su nas da istraživanje značajno reduciramo. No, i uz to dobiveni su rezultati znanstveno relevantni.

Rat i demografska kretanja s nacionalnim i vjerskim predznakom

Istraživanje *Položaj nacionalnih i vjerskih manjina u BiH*, kao dio projekta “Demokracija, ljudska prava i zaštita pripadnika etničkih i vjerskih manjina u jugoistočnoj Europi”, temelji se na anketi, provedenoj na području tri bosanskohercegovačka grada.⁴ Pri tome smo pazili da u istraživanje budu uključeni građani koji, u mjestima u kojima žive, pripadaju nacionalnoj i vjerskoj manjini. Obratili smo pozornost na to da

³ Vidjeti u: *Položaj Roma u BiH*, Centar za zaštitu prava manjina, Sarajevo, 1999.

⁴ U istraživanje su uključeni ispitanici iz Banja Luke, Sarajeva i zapadnog dijela Mostara. Značajno je pritom dodati da su u istraživanje uključeni Hrvati i Bošnjaci iz Banja Luke, Hrvati i Srbi iz Sarajeva, te Bošnjaci i Srbi iz zapadnog dijela Mostara kao manjinske etničke grupe u tim gradovima.

nam struktura ispitanika omogućiti dolazak do znanstveno relevantnih sudova. Morali smo voditi računa o spolnoj strukturi ukupnog uzorka.⁵ Ali, ništa manje bitni nisu ni ostali pokazatelji strukture uzorka. Mislimo, prije svega, na dobnu strukturu,⁶ ali i na nacionalnu i vjersku pripadnost.⁷ Držali smo bitnim, također, da u uzorku, radi znanstvene relevantnosti rezultata, imamo i optimalnu distribuciju ispitanika prema razini naobrazbe.⁸ Na koncu, i zaposlenost je kriterij kojeg smo uveli u istraživanje. Bitno nam je bilo pratiti ponašanje građana BiH ovisno i o toj varijabli.⁹

Poznato je da je rat u BiH doveo do promjena u strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva. Svi podatci, kojima raspolažu domaće i međunarodne organizacije, upućuju na zaključak da je, zahvaljujući ratu, došlo do značajnog porasta prosječne životne dobi današnje bosanskohercegovačke populacije. Posljedica je to, među ostalim, i činjenice da među onima koji su zbog rata završili izvan BiH u trećim zemljama širom svijeta, mlađe dobne skupine čine relativno najznačajniji dio. No, zahvaljujući ratu došlo je i do promjena u nacionalnoj strukturi stanovništva, ali i njegovoj nacionalnoj distribuciji u pojedinim dijelovima zemlje. Jednostavno, rat je proizveo demografska kretanja prema prostorima u kojima svaka od triju najbrojnijih nacionalnih skupina čini većinski dio stanovništva.¹⁰

Uzimajući u obzir pokazatelje na koje smo se u analizi ratnih kretanja stanovništva pozivali, dva podatka, dobivena i ovim istraživanjem, zavrjeđuju pozornost. Prvi upućuje na zaključak da se građani BiH, uz sve strahote koje su proživjeli prethodnih deset godina, ipak vraćaju svojim predratnim domovima.¹¹ Za empirijske se pokazatelje, doduše, uz izrečeni sud, ne može kazati da su i osobito ohrabrujući. Promatraju li se, pak, pokazatelji o povratku kroz prizmu nacionalnog pripadanja, jedan od njih je dosta uvjerljiv. Povratak predratnim domovima najsporiji je kod građana srpske nacionalnosti. Tek nepune 2/3 njih, od onih koji žive na području BiH, a koji su uključeni u ovo istraživanje, danas žive u svojim predratnim domovima. Kod Hrvata i Bošnjaka ta je slika znatno povoljnija.¹²

⁵ U ukupnoj strukturi uzorka žene sudjeluju s 59,3, a muškarci s 40,7%.

⁶ 46% svih ispitanika nalazi se u dobnoj skupini do 30 godina, 14,2% u skupini 31 – 40 godina, 13,9% u skupini 41-50 godina, 13,2% u skupini 51 – 60 godina, te 12,7% u skupini iznad 60 godina starosti.

⁷ U ukupnom uzorku je 22,7% Hrvata, 31,3% Bošnjaka, 36% Srba, te 8,7% ostalih. 1,3% ispitanika nije se željelo očitovati o svojoj nacionalnoj pripadnosti. U ukupnom uzorku katolici čine 18,7%, muslimani 21,3%, pravoslavci 19,3%, ateisti 32,7%, pripadnici ostalih vjerskih usmjerenja 6% ukupne strukture. 2% svih ispitanika ne zna ili ne želi odgovoriti na pitanje o vjerskoj pripadnosti.

⁸ U uzorak je uključeno 3,3% ispitanika s osnovnom, 42,7% sa srednjom, 20,7% s višom školom, te 32,7% sa završenim fakultetom.

⁹ U istraživanje je uključeno 38% ispitanika koji su zaposleni i 59,3% onih bez posla.

¹⁰ O tome detaljnije vidjeti poglavlje I ove analize.

¹¹ O tome detaljnije vidjeti u: Slavo Kukić, *Demografske promjene i položaj manjina u BiH*, ISCOMET, Ljubljana, 2001.

¹² Na istoj adresi kao i 1991. godine danas, prema rezultatima ovog istraživanja, živi 64,8% Srba, 80,9% Bošnjaka i 82,4% Hrvata.

Drugi podatak iz provedenog istraživanja, a koji zavrjeđuje teorijsku pozornost, tiče se spremnosti na povratak onih koji i danas žive izvan svojih predratnih domova. Preko 70% njih i dalje želi taj povratak.¹³ No, svakako je, i to višestruko, zanimljiv još jedan podatak. Želja za povratkom najizraženija je kod građana srpske nacionalnosti.¹⁴ Za to postoje najmanje dva razloga. Prvi je taj da je stanovništvo hrvatske i bošnjačke nacionalnosti, koje se željelo vratiti, u dobroj mjeri to i učinilo. Među onima koji to nisu, očito je veliki postotak onih kod kojih takve spremnosti i nema. Drugi je razlog u vezi s prethodnim, i tiče se različitih pretpostavki koje su bile brana povratku građana srpske nacionalnosti. Istraživanjem nismo došli do empirijskih pokazatelja na kojima možemo temeljiti svoje sudove. Pretpostaviti se, međutim, može da su povratak građana srpske nacionalnosti, koji su prije živjeli na prostoru Federacije, a danas žive u Republici Srpskoj, onemogućivale entitetske vlasti na različitim razinama. Postoji, dakako, i mogućnost da su povratak onemogućavale i vlasti na područjima na kojima se nalaze njihovi domovi. To bi, dakako, bilo zanimljivo i posebno istražiti.

Neovisno o tome, volja za povratkom nestala je tek kod svakog četvrtog stanovnika BiH.¹⁵ Istina je, također, da je volja za povratkom najmanja kod građana hrvatske nacionalnosti.¹⁶ Gdje treba tražiti razloge činjenici da se dio bosanskohercegovačkih građana ne želi vratiti svojim kućama?

Odgovor je, bez sumnje, vrlo složen. Posrijedi je, ponajprije, činjenica da je u najvećem dijelu zemlje rat doveo do promjene nacionalnog sastava stanovništva. Te su činjenice svjesni i bosanskohercegovački građani. Tek 2% njih takve promjene ni danas ne primjećuje.¹⁷ Ipak, promjene najsnažnije percipiraju građani hrvatske nacionalnosti u mjestima gdje čine manjinu stanovništva. S druge strane, relativno su najzastupljeniji i među onima koji misle da su promjene u nacionalnom sastavu stanovništva u mjestu njihova življenja značajne.¹⁸

Neovisno, međutim, o nacionalnoj pripadnosti, građanima BiH jasno je da su navedene promjene tek posljedica onoga što se u njihovoj zemlji dogodilo. Jednostavno, rat je zbog svoga karaktera uvjetovao veliko demografsko kretanje. U najvećem dijelu BiH veliki se broj njezinih građana kretao prema onim odredištima koje mu jamče veći stupanj sigurnosti. Odlazak i doseljavanje stanovništva je, drugim riječima, bitna odlika zadnjeg desetljeća u Bosni i Hercegovini.¹⁹

¹³ Prema ovom istraživanju povratak želi 71,4% onih koji se još uvijek nisu uspjeli vratiti.

¹⁴ Ta želja je identificirana kod 90,9% njih.

¹⁵ 23,8% njih se ne želi vratiti svojim predratnim domovima, a još 4,8% ih ne želi odgovoriti na to pitanje.

¹⁶ 50% Hrvata, koji su nakon 1991. godine promijenili adresu stanovanja, danas se više ne želi vratiti u svoje predratne domove.

¹⁷ 64,7% građana misli da je nacionalni sastav stanovništva u mjestu u kojem žive danas promijenjen u odnosu na stanje iz 1991. godine.

¹⁸ Takvo uvjerenje dijeli 70,6% Hrvata u mjestima u kojima čine manjinu stanovništva.

¹⁹ 76,1% građana, prema rezultatima ovog istraživanja, misli da razloge promjene u nacionalnom sastavu stanovništva treba tražiti u istodobnom odlasku i doseljavanju velikog broja osoba u svim mjestima države.

Ljudska i građanska prava pripadnika nacionalnih i vjerskih manjina

Ali ta činjenica, vjerojatno, ne bi sama po sebi imala takav učinak. Ona je, prema rezultatima ovog istraživanja, po svemu sudeći, u vezi s još jednim, i to mnogo bitnijim čimbenikom demografskog kretanja koje se i danas događa, ali i u vezi s nespremnošću dijela bosanskohercegovačkih građana da se vrata svojim domovima. U pitanju su različiti oblici ugrožavanja temeljnih građanskih i ljudskih prava. Preko polovice bosanskohercegovačkih građana, naime, misli da su u BiH ugrožena neka od bitnih ljudskih prava – pravo na slobodu, ponajprije, ali i neka druga kao što su sloboda izražavanja, pravo vlasništva, pravo na život itd.²⁰ Ali, pri tome su veoma znakovite barem dvije pravilnosti. S jedne strane, što se udaljenost od predratnog doma povećava, veći je i stupanj uvjerenosti građana, da su im ugrožena neka od ljudskih i građanskih prava. Takvo je uvjerenje, naime, najmanje kod onih koji i danas žive na adresi na kojoj su živjeli i 1991. godine, a najsnažnije izraženo kod bosanskohercegovačkih građana koji su odselili na prostor drugog entiteta.²¹ S druge, pak, strane uvjerenje o ugroženosti bitnih ljudskih i građanskih prava razmjerno je želji za povratkom svome predratnome domu.²² Tome su dva razloga. Želja za povratkom može, sama po sebi, povećavati osjećaj ugroženosti, čak i u slučaju da on objektivno ne postoji. Ali moguća je i potpuno suprotna situacija. Osjećaj ugroženosti, isto tako, a možda i intenzivnije, može poticati želju za povratkom.

No, sama ta činjenica ne bi trebala poticati preseljavanja iz jednog u drugi dio zemlje. Ono što, međutim, potiče takvo preseljavanje jest činjenica da su navedena ugrožavanja temeljnih građanskih i ljudskih prava u izravnoj vezi s nacionalnim i konfesionalnim pripadanjem, da ona, dakle, proizlaze iz pripadanja nacionalnoj zajednici koja u konkretnom mjestu čini manjinski dio stanovništva. Skoro dvije trećine građana BiH²³ dijeli uvjerenje da su osnovna nacionalna i građanska prava manjinskih etničkih grupa u BiH u lošijem položaju nego prije rata. Takvo uvjerenje prevladava kod svih grupacija stanovništva – kako kod građana koji danas žive u svojim predratnim domovima, tako i kod onih koji su, zbog rata, završili u drugim dijelovima zemlje. Određene se razlike mogu identificirati, iako nam se čini da nemaju posebno veliko teorijsko značenje.²⁴

²⁰ 41% građana misli da je danas u BiH ugroženo pravo na slobodu, 24% njih da je ugrožena sloboda izražavanja, 18% da je ugroženo pravo na vlasništvo, 15% da je ugroženo pravo na život, itd.

²¹ Da su im ugrožena neka od bitnih ljudskih prava vjeruje 46,9% građana koji žive na istoj adresi, na kojoj su živjeli i do 1991. godine, 52,6% građana koji žive u istoj općini, ali na drugoj adresi u odnosu na 1991. godinu, 76,9% građana koji su u međuvremenu odselili u drugu općinu na prostoru istog entiteta, te 100% onih koji su život nastavili u drugom entitetu.

²² 73,3% građana koji žive izvan svojih kuća, a koji se u svoje kuće žele vratiti, dijeli uvjerenje da su im danas, tamo gdje žive, ugrožena neka od bitnih ljudskih i građanskih prava. Takvo uvjerenje, međutim, dijeli tek 40% onih koji nemaju želju za povratkom.

²³ Točnije, takvo uvjerenje dijeli 61,3% građana.

²⁴ Da je rat utjecao na pogoršanje nacionalnih i građanskih prava svih manjinskih etničkih grupa vjeruje 61,9% onih, koji i danas žive na adresi, na kojoj su živjeli do 1991. godine, ali i 57,9% onih koji žive na području iste općine, te 53,8% onih koji su se naselili u drugoj općini istog entiteta.

Uz to, takvo uvjerenje karakterizira građane BiH neovisno i o tome žele li se ili ne vratiti svojim predratnim domovima. Iako, mora se priznati, želja je za povratkom, na određeni način, po principu spojenih sudova povezana s priznanjem da su sve manjinske etničke skupine, i to u svim dijelovima BiH, danas zbog rata u lošijem položaju nego što su bile prije ovog rata. Rat je, prema tom uvjerenju, stanje manjinske ugroženosti samo još zaoštrio.

Izvjescno je, konačno, da je takvo uvjerenje prevladavajuće i kod pripadnika svih triju najbrojnijih nacionalnih kolektiviteta. Ali, zanimljivo je da je ono ipak nešto raširenije kod građana srpske nacionalnosti.²⁵ Postavlja se pitanje – zbog čega? Razloge vjerojatno treba tražiti u činjenici da su u istraživanje uključeni Srbi koji žive na području Federacije. Njima je, prema ustavnim rješenjima koja su vladala do presude Ustavnog suda BiH, uz sve ostalo, uskraćeno i pravo na konstitutivnost.

Želja da barem djelomično spoznamo stanje ugroženosti temeljnih ljudskih i građanskih prava, a koja su u izravnoj vezi s nacionalnim pripadanjem, dovela je do vrlo zanimljivih spoznaja. Oblast zapošljavanja i pravo vršenja javnih funkcija svakako spadaju u red prioritetnih. Međutim, među građanima BiH gotovo da postoji konsenzus u uvjerenju da su pripadnici naroda koji je u određenom mjestu većinski u prednosti i u politici zapošljavanja, ali i u pravu vršenja javnih funkcija u odnosu na sve ostale građane.²⁶

U odnosu na to ne mogu se identificirati ni teorijski relevantne razlike među pripadnicima triju nacionalno najbrojnijih kolektiviteta. Uostalom, dobar dio svih njih misli da im se, nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma, jednom ili više puta dogodilo da zbog nacionalnog podrijetla ili religijske pripadnosti nisu dobili posao za koji su ispunjavali sve uvjete.²⁷ Pri tome se, ali samo na prvi pogled, može steći dojam da su negativna iskustva Hrvata u vezi s tim relativno najčešća.²⁸ Međutim, istina je da drugi pokazatelji ne potvrđuju ovakav sud. Bitna su, prije svega, dva pokazatelja. S jedne strane, Hrvata je najviše i u skupini onih kojima se nikada nije dogodilo da zbog nacionalne ili religijske pripadnosti ne dobiju posao za koji ispunjavaju sve uvjete. S druge strane među Hrvatima je i relativno najmanje onih koji u vremenu nakon Daytonu uopće nisu tražili posao. Drugim riječima, među Hrvatima je relativno i najveći broj onih koji

²⁵ Takvo uvjerenje dijeli 66,7% Srba.

²⁶ Takvo uvjerenje, prema ovom istraživanju, dijeli čak 84,7% građana BiH.

²⁷ 15,3% građana je uvjeren da su u zadnjih pet godina, jednom ili više puta, ostali bez posla zbog svoga nacionalnog podrijetla. Na izgled, ne radi se o visokom postotku. Međutim, znade li se da u navedenom vremenu čak 2/5 ili 38,7% građana uopće nije tražilo posao, onda navedeni podatci poprimaju posve drugačije značenje. Isto tako, 10,6% građana živi u uvjerenju da im je u zadnjih pet godina i njihova religijska pripadnost bila, jednom ili više puta, razlog zbog kojeg su ostali bez posla. Doda li se tome još 14,7% onih koji na to pitanje nisu željeli odgovarati, a za koje se može pretpostaviti da su takva iskustva također imali, onda se udio takvih radikalno povećava i problem postaje još mnogo kompleksniji.

²⁸ Naime, kod 20,6% Hrvata utvrđeno je uvjerenje da jednom ili više puta nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma nisu dobili posao zbog nacionalnog uvjerenja, a kod 17,7% njih uzrok tome je, prema njihovu sudu, vjerska pripadnost. Nacionalno uvjerenje kao uzrok nedobivanja posla ističe 17% Bošnjaka i 11,1% Srba, a vjersku pripadnost 12,7% Bošnjaka i 5,6% Srba.

su, u zadnjih pet godina, uopće tražili posao. Ako je to tako, a istraživanje sugerira takav zaključak, onda je, u sociokulturnom ambijentu kakav je karakterističan za BiH, logično očekivati da su im i negativna iskustva nešto češća nego kod ostalih nacionalnih skupina.

Ali, teorijski relevantne razlike ne mogu se identificirati ni među različitim kategorijama stanovništva ovisno o današnjem mjestu njihova stanovanja. Dapače. Veći je stupanj slaganja s takvom ocjenom identificiran kod građana koji su iz jednog dijela općine preselili u drugi, a manji kod onih koji su ostali živjeti u svome domu.²⁹ To ističemo jer je logično pretpostaviti da je preseljavanje iz jednog u drugi dio općine uvjetovan nacionalnom strukturom stanovništva. Odlazak u drugi dio općine je, drugim riječima, značio odlazak na prostor na kojem pripadnici iste nacionalne skupine imaju većinu. Priznavanje nejednakopravnosti manjinskog dijela stanovništva znači priznavanje da ju proizvode pripadnici nacionalnog kolektiviteta kojem i sami pripadaju. To je, samo po sebi, dobar znak za Bosnu i Hercegovinu kao državnu i društvenu zajednicu. Takvo priznanje je i znak spremnosti na obnavljanje vrijednosti koje su kroz povijest karakterizirale bosanskohercegovačko društvo – toleranciju, razumijevanje i uvažavanje, ali i spremnost na zajednički život.

No, ugrožavanja temeljnih ljudskih i građanskih prava koja su u izravnoj vezi s nacionalnim i vjerskim pripadanjem, ne završavaju na toj dimenziji. Naprotiv, provedeno istraživanje pokazuje stanje ugroženosti i u drugim oblastima. Očita je, primjerice, nemogućnost građana da u mjestu u kojem žive zbog činjenice da su manjinski dio stanovništva, slobodno upotrebljavaju materinski jezik i pismo. Na to se požalio svaki peti građanin.³⁰

Ako se, pak, distribucija ovakvih iskustava promatra prema kriteriju nacionalne pripadnosti, mogu se uočiti razlike koje su, posve sigurno, teorijski relevantne. Naime, na nemogućnost slobodne uporabe vlastitog jezika i pisma se, u sredinama u kojima čine manjinski dio stanovništva, najmanje žale građani hrvatske nacionalnosti. S pravom se može zaključiti da takvo iskustvo kod njih nije alarmantno.³¹ Ali, zato je negativno iskustvo u vezi s tim kod građana srpske nacionalnosti više nego upozoravajuće. Skoro 2/5 njih žali se na nemogućnost korištenja svog jezika i pisma.³²

Stanje je još alarmantnije u vezi s pravom djece bosanskohercegovačkih građana da u školi upotrebljavaju svoj jezik i izražavaju svoju nacionalnu i vjersku pripadnost. Općenito je dosta rašireno uvjerenje da je stanje upozoravajuće.³³ U tome se slažu svi – i

²⁹ Da su pripadnici većinskog naroda u mjestu u kojem žive u prednosti u zapošljavanju i u vršenju javnih funkcija, slaže se 84,1% građana koji i danas žive na adresi na kojoj su živjeli do 1991. godine. Njihovo uvjerenje, međutim, dijeli čak 89,5% građana koji su promijenili adresu stanovanja na području iste općine.

³⁰ Takvih je 21,3%. Ali, još 4,7% njih na to pitanje nije željelo odgovoriti.

³¹ Samo 11,8% Hrvata požalilo se da ne može, u sredini u kojoj čini manjinski dio stanovništva, slobodno upotrebljavati vlastiti jezik i pismo.

³² Takvih je 37% građana srpske nacionalnosti.

³³ 24,7% svih anketiranih misli da njihova djeca mogu, a 26,7% da ne mogu u školi upotrebljavati svoj jezik i izražavati nacionalnu i vjersku pripadnost.

oni koji nisu, i oni koji jesu mijenjali adresu svoga stanovanja u zadnjih deset godina. Suptilnom bi se analizom, posve izvjesno, došlo čak do zaključka da su trenutačnim stanjem još nezadovoljniji oni koji su selili od svojih predratnih domova i koji, sukladno tome, danas žive u okruženju u kojem većinu stanovništva čini nacionalna grupacija kojoj pripadaju.³⁴ Ono što dodatno zabrinjava svakako je podatak da su iskustva građana srpske nacionalne grupacije i u vezi s ovim najalarmantnija.³⁵ Budući da su oni uvijek manjinski dio stanovništva na prostoru Federacije, onda taj podatak može poslužiti kao osnova i za dodatno zaključivanje.

No, zabrinutost osobito izazivaju pokazatelji do kojih se došlo u vezi s pravom pripadnika manjinskog dijela stanovništva da, u mjestima u kojima žive, njeguju svoju kulturu i time štite bitan dio svoga identiteta. Skoro svaki treći građanin koji je sudjelovao u istraživanju istaknuo je nemogućnost izražavanja vlastite kulture kao dio stvarnosti mjesta u kojem živi kao pripadnik manjinske nacionalne ili konfesionalne skupine.³⁶ Ali, pravilnost, koja je identificirana u vezi s jezikom i pismom, ponavlja se i u ovom slučaju. Nemogućnost izražavanja vlastite kulture je najmanje zabrinjavajuća kod bosanskohercegovačkih Hrvata kao manjine. Nasuprot tome, kod građana srpske nacionalnosti i ona je više nego upozoravajuća.³⁷

Nacionalno podrijetlo i religijska pripadnost bile su, prema rezultatima ovog istraživanja, nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma često razlogom i različitim oblika neugodnosti građana širom BiH. Istraživanjem smo identificirali dio neugodnosti koje su pripadnici manjinskih etničkih ili konfesionalnih skupina imali nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma. Svaki četvrti pripadnik manjinske nacionalne skupine požalio se da je, u mjestu u kojem živi u navedenom periodu on ili član njegove obitelji, zbog svoga nacionalnog podrijetla imao neugodnosti u školi ili drugim obrazovnim institucijama³⁸. Na iste neugodnosti požalio se i svaki peti građanin zbog svoje religijske pripadnosti.³⁹ Promatraju li se takva neugodna iskustva iz perspektive nacionalne i vjerske pripadnosti, pravilnost, identificirana u više navrata, i ovdje se ponavlja. Građani srpske nacionalnosti odn. pravoslavne vjerske pripadnosti, koji su manjinsko stanovni-

³⁴ Na to upućuje već i grubi uvid u brojke. Da, u sredini u kojoj žive, djeca ne mogu upotrebljavati svoj jezik i izražavati svoju nacionalnu i vjersku pripadnost vjeruje 24,8% onih koji žive na istoj adresi, na kojoj su živjeli i prije 10 godina, 42,1% onih koji žive u istoj općini, ali na drugoj adresi u odnosu na 1991. godinu, te 30,8% onih koji žive u drugoj općini istog entiteta u odnosu na 1991. godinu.

³⁵ 42,6% njih se potužilo da, u mjestima u kojima žive, a u kojima čine manjinski dio stanovništva, njihova djeca nisu u mogućnosti upotrebljavati svoj jezik i izražavati svoju nacionalnu i vjersku pripadnost.

³⁶ Točnije, 29,3% svih ispitanika je odgovorilo da u sredini u kojoj živi nema mogućnost izražavanja svoje kulture. Doda li se tome, a što nije nebitno, i podatak da 12% svih ispitanika na ovo pitanje nije željelo odgovoriti, onda je ukupna ocjena i značajno sumornija iz jednostavnoga razloga jer se može pretpostaviti da najveći dio njih dijeli isto mišljenje, ali ga, zbog straha ili sličnih razloga, ne smije izraziti.

³⁷ Na takvu nemogućnost požalilo se 17,6% Hrvata i čak 38,9% Srba.

³⁸ 27,3% njih je, jednom ili više puta u zadnjih pet godina, imalo loših iskustava u školi zbog nacionalnog podrijetla.

³⁹ 21,3% ih je, jednom ili više puta, takva iskustva imalo zbog religijske pripadnosti.

štvo, relativno su često izloženi lošem postupanju zbog svoje nacionalne i vjerske pripadnosti.⁴⁰

Time se, dakako, ne iscrpljuje i spektar neugodnosti kojima su građani izloženi zbog svoje nacionalne ili vjerske pripadnosti. Naprotiv. U sredinama u kojima žive, a u kojima čine etničku ili konfesionalnu manjinu, građani navode i različite druge neugodnosti. Preko 30% njih se, primjerice, požalilo na uvrede ili druge oblike zastrašivanja, kojima su zbog svoje nacionalne pripadnosti izloženi od strane svojih susjeda.⁴¹ Sličan je tip uvreda i zastrašivanja, i to gotovo istog intenziteta, prakticiran prema građanima i zbog njihova religijskog pripadanja.⁴² Uvredama i zastrašivanjima ne uspijevaju izmaknuti ni u različitim drugim situacijama. Moraju ih otrpjeti u svakodnevnoj komunikaciji, u lokalu, na ulici i u različitim drugim životnim situacijama.

Vizija bosansko-hercegovačke budućnosti

Rat je za sobom ostavio različite posljedice. Ovim je istraživanjem utvrđeno demografsko kretanje stanovništva koje je u izravnoj vezi s nacionalnom i vjerskom pripadnošću. No, rat je utjecao i na radikalnije pogoršavanje temeljnih građanskih i ljudskih prava. Osobitu pozornost zaslužuju ugrožavanja onih građanskih i ljudskih prava koja su u vezi s nacionalnom i vjerskom pripadnošću. Stoga je veoma zanimljivo pratiti odnos građana Bosne i Hercegovine prema budućnosti njihove zemlje.⁴³ Neki elementi tog odnosa zavrjeđuju i poseban teorijski osvrt.

Vrijedi zabilježiti podatak da je Bosna i Hercegovina definitivno prihvaćena kao zajednički državni okvir življenja. Broj onih koji je ne žele vidjeti kao državu, s obzirom na strahote rata koje je prošla, ipak je relativno zanemarujući.⁴⁴ Ono što je pritom značajno, svakako je podatak da u vezi s tim nema teorijski bitnih razlika između pripadnika triju nacionalnih kolektiviteta.

Vrijedi, međutim, istaknuti i to da su građani BiH skloni viđenju svoje države kao normalno organizirane evropske zemlje. Skoro $\frac{3}{4}$ njih, naime, Bosnu i Hercegovinu u budućnosti vidi kao multietničku zajednicu triju konstitutivnih naroda ili, pak, kao drža-

⁴⁰ Na takvo se iskustvo požalilo 31,5% Srba zbog svoga nacionalnog podrijetla, odnosno 29,7% njih zbog svoje vjerske pripadnosti.

⁴¹ Prema provedenom istraživanju takvo iskustvo je utvrđeno kod 30,1% građana.

⁴² Na takve uvrede i zastrašivanja požalilo se 27,3% građana koji u mjestu svoga življenja pripadaju religijskoj manjini.

⁴³ U odnosu na dio dobivenih podataka koje iznosimo u nastavku teksta, iskazujemo izvjesnu suzdržanost i to zbog toga što su u istraživanje uključeni pripadnici Hrvata, Srba i Bošnjaka koji u gradovima u kojima je istraživanje provedeno čine manjinu stanovništva. Opredjeljivanje za vrijednosti koje imaju integrativni predznak može biti i posljedica straha za vlastitu budućnost u slučaju da silnice dezintegracije nadvladaju.

⁴⁴ Protiv BiH kao države očitovalo se 6,7% građana.

vu sastavljenu od kantona koji nisu nacionalno ustrojani.⁴⁵ Takvoj su državi, što je indikativno, prema dobivenim pokazateljima, najskloniji bosanskohercegovački Hrvati. Na to upozoravaju dva podatka: prvi, koji se tiče prihvatanja BiH kao multietničke zajednice triju konstitutivnih naroda ili kao države koja je sastavljena od kantona koji nisu nacionalno ustrojani, i drugi, koji se tiče sklonosti organizaciji BiH kao države triju teritorijalno odvojenih nacionalnih zajednica, odnosno triju teritorijalno odvojenih nacionalnih federalnih jedinica. I jedan i drugi pokazatelj potkrjepljuju tezu o relativno najizraženijoj sklonosti Hrvata prema BiH kao normalnoj, demokratskoj europskoj državi.⁴⁶

Provedeno istraživanje, dakako, upućuje na svijest bosanskohercegovačkih građana o potrebi razvijanja Bosne i Hercegovine kao otvorene države i društva. Činjenica jest da se u njezinom susjedstvu nalaze države u kojima, i to kao većinski, žive narodi koji su konstituenti i nositelji suvereniteta i u BiH. Stoga, unatoč svim ratnim strahotama, ne čudi opredjeljenje građana BiH da se s tim državama trebaju razvijati mnogo otvoreniji odnosi od onih koji su među državama uobičajeni.⁴⁷ Promatra li se širenje ovakvog raspoloženja prema nacionalnim kolektivitetima, dobiveni rezultat ne iznenađuje. Naprotiv. Potreba otvorenijih i razvijenijih odnosa sa susjednim državama je, što je i očekivano, kod građana hrvatske nacionalnosti znatno izraženija od one koja se može identificirati kod bošnjačkog dijela stanovništva. No, ona je, istini za volju, još značajnije izražena kod bosanskohercegovačkih Srba. Skoro $\frac{3}{4}$ njih zagovara razvijanje takvih odnosa.⁴⁸ Razmjerno nerazvijena svijest kod bošnjačkog dijela stanovništva o potrebi razvijanja takvih međudržavnih odnosa može, posve izvjesno, biti i svojevrsni teret u normaliziranju prilika i poslijeratnom smirivanju bosanskohercegovačke države i društva.

Građanima BiH je, uz to, vrlo jasna isprepletenost sudbina njezinih i prostora susjednih država. Jasno im je da su veze takve da bi svaki pokušaj njihovog prekidanja značio povijesnu regresiju, ali i stalnu povijesnu opasnost za sve njezine građane. Stoga ne čudi ni potpora razvijanju posebne suradnje njezinih dvaju naroda, Hrvata i Srba, u kulturi, znanosti i obrazovanju s dijelovima tih naroda koji žive u susjednim državama, Hrvatskoj i Srbiji. Mora se priznati da je stupanj potpore takvoj suradnji općenito respektabilan.⁴⁹ Mora se, međutim, priznati i to da takvu suradnju podupire i značajan postotak bošnjačkog stanovništva.⁵⁰

⁴⁵ 45,3% ih misli da BiH u budućnosti treba organizirati kao multietničku zajednicu triju konstitutivnih naroda. Dodatnih 27,3% ih misli da je optimalno rješenje za BiH država sastavljena od kantona koji nisu nacionalno ustrojani.

⁴⁶ Naime, 85,3% Hrvata (prema 76,6% Bošnjaka i 61,1% Srba) zalaže se za BiH kao multietničku zajednicu triju konstitutivnih naroda ili kao državu kantona koji nisu nacionalno ustrojani. S druge strane, samo 2,9% Hrvata (prema 10,6% Bošnjaka i 13% Srba) zagovara BiH kao državu triju teritorijalno odvojenih nacionalnih federalnih jedinica.

⁴⁷ Taj tip međudržavnih odnosa, od njihove veće razvijenosti i otvorenosti pa sve do podrške određene vrste konfederalnih veza, preferira čak 45,8% bosanskohercegovačkih građana.

⁴⁸ Takva je potreba utvrđena kod 51,6% Hrvata i tek kod 28,9% Bošnjaka, ali i kod 70% Srba.

⁴⁹ Takva je potpora utvrđena kod 59,3% svih građana.

⁵⁰ Njezinu potrebu i poželjnost zagovara i 40,4% bosanskohercegovačkih građana Bošnjaka.

No, građani BiH svjesni su i činjenice da žive u zemlji u kojoj su značajno ugrožena ljudska i građanska prava. Stoga se i u projiciranju mjera koje bi, u izgradnji države i društva razvijenih ljudskih i građanskih prava i sloboda, ne opredjeljuju ni za kakvu izoliranu i zasebnu mjeru. Jasno im je, drugim riječima, da je Bosni i Hercegovini potreban kompleksan i cjelovit zahvat u tu oblast. Potrebno joj da osigura pravo građanina na svoj stan. Ali istodobno joj je potrebno i osiguranje njegova prava na privatno vlasništvo, prava uporabe vlastita jezika, izučavanja vlastite povijesti i prakticiranja vlastite kulture.

Potreban joj je, drugim riječima, sustav različitih mjera i zahvata koji se ne mogu osigurati kratkoročno, nego na kojima treba raditi dugoročno i strpljivo. U tome nema nikakvih teorijski značajnih razlika među različitim skupinama bosanskohercegovačkih građana. U tome se slažu oni koji su svoj dom sačuvali ili ga povratili. No, u tome se slažu i oni koji su zbog rata završili na drugim adresama širom BiH. No, u tome nema teorijski značajnih razlika ni među predstavnicima triju nacionalnih kolektiviteta. Ako se i može govoriti o određenom odstupanju, ono se može uočiti kod različitih grupacija stanovništva prema kriteriju želje da se vrate u svoje predratne domove. Dio bosanskohercegovačkih građana, kod kojih je još uvijek naglašena želja za povratkom svojim domovima, dijeli opće uvjerenje da je, u svrhu veće zaštite i ravnopravnosti etničkih manjina, nužno isplanirati i provoditi cjelovit sustav strateških mjera. Oni, međutim, u kojima je želja za povratkom ugušena, skloni su zadržavanju *status quo*.⁵¹ Dakle, ne treba raditi ništa. Ne treba poduzimati niti pojedinačne mjere, niti razrađivati kompleksnu mjeru kojima se BiH približava razvijenim demokratskim društvima.

Položaj je vjerskih manjina, primjerice, tek jedan od segmenata na kojem treba izgraditi čitavu strategiju društvenog djelovanja. Ali, ono na čemu bi se prioritarno moralo raditi svakako je osiguravanje prava prakticiranja vlastite religije bosanskohercegovačkim građanima koji u mjestu u kojem žive čine vjersku manjinu.⁵² U tome se slažu svi. Kao pravac društvenog djelovanja to podržavaju i oni koji danas žive tamo gdje su oduvijek živjeli, ali i oni koji su, zbog rata, morali promijeniti mjesto svoga življenja.⁵³ To podržavaju i pripadnici najbrojnijih nacionalnih kolektiviteta. Indikativno je, međutim, da takvu potrebu najviše ističu bosanskohercegovački Srbi, dok je razmjerno najmanje značajnom drže građani bošnjačke nacionalnosti.⁵⁴ Osiguravanje prava prakticiranja vlastite religije, dakako, ne znači i potporu destruktivnom djelovanju vjerskih zajednica, podršku njihovoj nacionalističkoj usmjerenosti i opijenosti. A da toga nije nedostajalo, potvrđuju sva istraživanja provedena u zadnjih pet godina. Potvrđuju to

⁵¹ 73,3% onih koji se žele vratiti svojim domovima poželjnim drži osmišljavanje kompleksnog sustava zaštite i ravnopravnosti etničkih manjina. Njihovo uvjerenje dijeli tek 20% građana koji se ne žele vratiti svojim kućama.

⁵² To kao prioritet, navodi čak 47,3% svih građana.

⁵³ Osiguranje prava na prakticiranje vlastite religije podržava 48,7% građana koji danas žive na istoj adresi na kojoj su živjeli i do 1991. godine, ali i 69,2% onih koji žive na prostoru druge općine u istom entitetu i još 31,6% onih koji žive na drugom području iste općine.

⁵⁴ Osiguranje prava prakticiranja vlastite religije kao instrumenta zaštite i ravnopravnosti vjerskih manjina naglašava 51,9% Srba, 41,2% Hrvata i 38,3% Bošnjaka.

i rezultati ovog istraživanja. Preko 2/5 svih građana živi u uvjerenju da vjerske zajednice u BiH potpomažu nacionalističke politike i snage destrukcije.⁵⁵ Neznatan, međutim, nije ni onaj dio građana koji vjerske zajednice drži odgovornima za rat i sve ratne strahote kroz koje je BiH na kraju stoljeća prošla.⁵⁶ To, doduše, ne znači da se na vjerske zajednice gleda samo iz te, na izvjestan način, apriorno osuđujuće perspektive. Naprotiv. U njima se, i to ne tako rijetko, a vjerujemo s pravom, vidi i potencijalni faktor izgradnje BiH kao društva tolerantnih ljudi, ali i bitan faktor integracije bosanskohercegovačke države i društva.⁵⁷

Sve to, dakako, potvrđuje tezu o kompleksnosti mjera i zahvata koje u BiH treba poduzeti u pravcu njezinog razvijanja kao društva demokracije, društva ljudskih i građanskih prava i sloboda. Za izgradnju, stabiliziranje i učvršćivanje takvog društva štošta je bitno. Građani ističu značenje lokalne samouprave, provođenje referendumata o pojedinim pitanjima na lokalnim i drugim razinama odlučivanja. Ali, daleko najveće značenje, a čini nam se s pravom, pridaju udjelu organizacija i društava građana u procesu odlučivanja.⁵⁸ Takvo opredjeljenje građana, dakako, može biti putokaz političkim elitama, onima koje pretendiraju na političku vlast i utjecaj. Ali, ono može biti i čimbenik optimizma da BiH još uvijek ima potencijala da se izgradi kao normalna i demokratska država i društvo.

Zaključak

Istraživanje *Položaj nacionalnih i vjerskih manjina u Bosni i Hercegovini*, realizirano pod pokroviteljstvom i za potrebe međunarodne mreže ISCOMET, čiji su rezultati prikazani u ovoj analizi, samo potvrđuje proces normaliziranja bosanskohercegovačke države i društva koji je više puta u posljednjih nekoliko godina identificiran.

Svima je odavno jasno da je rat u BiH doveo do demografskih kretanja i promjena u nacionalnoj strukturi stanovništva zemlje. Očito je i to da su navedene promjene samo posljedica ratnih djelovanja i djelovanja političkih filozofija koje su rat i proizvele. I jedno i drugo su rezultirali kretanjem stanovništva, napuštanjem predratnog mjesta življenja i preseljavanjem na nove životne prostore. Proces povratka pokrenula je međunarodna zajednica, ali i želja ljudi za vlastitim ognjištem. Uza sve ograde, mora se primijetiti da ovaj proces još uvijek nije zaustavljen, da on i danas, iako smanjenim intenzitetom, traje. Ovakva se ocjena temelji i na spoznajama, koje proizlaze i iz ovog istraživanja, o spremnosti na povratak značajnog dijela bosanskohercegovačke populacije koja danas živi izvan svojih predratnih domova. Želja za povratkom nestala je kod svakog četvrtog građanina zemlje. To je veliki postotak. Ali, on upućuje da još uvijek ima prostora za organizirano djelovanje društva na povratku.

⁵⁵ To uvjerenje dijeli 41,3% svih građana.

⁵⁶ 16,7% građana odgovornost za rat i ratne strahote pripisuje upravo vjerskim zajednicama.

⁵⁷ 24% građana BiH vjerske zajednice vidi upravo u tom značenju.

⁵⁸ Taj udio kao posebno bitno za učvršćivanje demokracije te temeljnih sloboda i prava čovjeka u BiH ističe čak 38,7% svih građana.

Rat je, sam po sebi, svojevrsna destrukcija. On dovodi do kojekakvih anomalija. Ugrožavanje temeljnih ljudskih i građanskih prava svakako je jedna od njih. Kad se analizira Bosna i Hercegovina, izvjesno je da su oblici ugrožavanja tih prava vrlo raznovrsni. Izvjesno je, međutim, da o tome postoji i razvijena svijest bosanskohercegovačkih građana. Izvjesno je, na koncu, da su mnoga od tih ugrožavanja u izravnoj vezi s nacionalnom i vjerskom pripadnošću.

Istraživanjem su osobito apostrofirani neki oblici ugrožavanja temeljnih ljudskih i građanskih prava. Podcrtavamo one koji se tiču prava na rad i vršenje javnih funkcija. Ali, treba naglasiti i neke druge. Takvi su, primjerice, nemogućnost građana da slobodno upotrebljavaju materinji jezik i pismo, kao i neugodnosti koje doživljavaju njihova djeca kad u školi izražavaju svoju nacionalnu i vjersku pripadnost. Jedan od karakterističnih je i nemogućnost promicanja vlastite kulture tamo gdje građani, prema kriteriju nacionalne i vjerske pripadnosti, čine manjinski dio stanovništva.

Ali, u sferu kršenja ljudskih i građanskih prava spadaju i različite neugodnosti koje građani doživljavaju zbog svoje nacionalne i vjerske pripadnosti. Određene neugodnosti im se, njima ili njihovoj djeci, znaju dogoditi u obrazovnim institucijama. Nerijetko znaju biti izloženi neugodnostima, uvredama i zastrašivanjima u svakodnevnoj komunikaciji i slično.

Stoga je zanimljivo bilo pratiti način razmišljanja o zajedničkoj budućnosti. I to razmišljanje, posve izvjesno, daje razloga za optimizam. Bosna i Hercegovina je, ponajprije, prihvaćena kao zajednička država. I ne samo to. Građani BiH sve više vide svoju državu kao normalno organiziranu evropsku zemlju. Sve je prisutnija svijest o potrebi razvijanja BiH kao otvorene države i društva. Njezini građani postaju svjesni specifične pozicije BiH. Drugim riječima, danas im je jasno da je njezina sudbina isprepletana sa sudbinom susjednih zemalja, da ona s tim zemljama mora razvijati i njegovati dobrosusjedske odnose, ali i omogućiti svojim narodima, prije svega Hrvatima i Srbima, da s pripadnicima tih naroda iz susjednih država razvijaju i posebne odnose u sferi kulture, jezika, obrazovanja i slično.

Konačno, jasno im je i da je liječenje posljedica rata dugoročan proces. Drugim riječima, ugrožavanje ljudskih i građanskih prava ne može se presjeći nikakvom izoliranim mjerom. Naprotiv, Bosna i Hercegovina mora razvijati strategiju svoga razvoja kao demokratske države i društva, strategiju koja može dovesti do zajednice u kojoj su zaštićena i pojedinačna i kolektivna prava.

Literatura

Dejtonski sporazum, USAID, Sarajevo, 1997.

English, Kathryn/ Stapleton, Adam, 1998.: *Priručnik za ljudska prava*, Praktični vodič za nadgledanje ljudskih prava, Zagreb

Kukić, Slavo/ Kožul, Franjo, 1999.: *Država i nacija, Bosna i Hercegovina – posljednji prostor konsolidacije Europe*, Mostar/Sarajevo

- Kukić, Slavo, 1998.: *Position of the Citizen and the Nation in Bosnia and Herzegovina*, Centre for Protection of Minorities' Rights Sarajevo, Association of Independent Intellectuals CIRCLE 99, Sarajevo
- Kukić, Slavo, 1999.: *Položaj Roma u Bosni i Hercegovini*, istraživanje za potrebe Centra za zaštitu prava manjina, Sarajevo
- Kukić, Slavo, 2001.: *Demografske promjene i prava manjina u BiH*, ISCOMET, Ljubljana
- Ljudska prava u Bosni i Hercegovini poslije Dayton: od teorije do prakse*, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu
- Priručnik o pravima manjina*, Centar za zaštitu prava manjina – Asocijacija nezavisnih intelektualaca "Krug 99", Sarajevo, 1999.
- Stanovništvo Bosne i Hercegovine, narodnosni sastav po naseljima*, Državni zavod za statistiku Hrvatske, Zagreb, 1995.

Slavo Kukić

*POSITION OF NATIONAL AND RELIGIOUS MINORITIES IN BOSNIA
AND HERZEGOVINA*

Summary

The author analyses the results of the research "Position of national and religious minorities in Bosnia and Herzegovina". The research has shown that the slowest to move back into their pre-war homes have been the members of Serbian ethnicity. More than 70 percent of the citizens of B&H are ready to return to their homes. Concerning human rights, more than half of the population think that basic human rights are not respected in B&H. The author claims that the war has triggered off major demographic population shifts and led to a dramatic decline in basic civil and human rights. However, the results of the study give rise to some optimism since it has shown that only a tiny percentage of people do not accept B&H as their common state.

Key words: Bosnia and Herzegovina, state, ethnic rights, civil rights, migrations, national minorities, war

Mailing address: Faculty of Economics, University of Mostar, Matice Hrvatske bb, BIH 88000 Mostar. E-mail: skukic@hotmail.com